

UOT 930.85

**ƏBU MİXNƏFİN “MƏQTƏLÜL-HÜSEYN” ADLI ƏSƏRİ
TARİXİ MƏNBƏ KİMİ**

*Elnurə Akif qızı Əzizova
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
elnuraazizova@ait.edu.az*

Açar sözlər: *məqtəl ədəbiyyatı, Əbu Mixnəf, Məqtəlül-Hüseyn*

Xilafətin ilk dövrlərində xəlifələrin və digər məşhur şəxslərin siyasi səbəblərlə qətlə yetirilməsi hadisəsi ilə əlaqəli olaraq ərəb-islam tarixçiliyində müstəqil bir növ kimi yaranan “məqtəl” əsərlərinin ən məşhur nümunəsi Əbu Mixnəf olaraq tanınan Lut ibn Yəhyanın (ö. 157/774) “Məqtəlül-Hüseyn” adlı əsəridir. Əbu Mixnəfin “Məqtəlül-Hüseyn” əsərinin həm ərəbdilli, həm H.Kaşifinin “Rövzətüş-şühada”sı daxil olmaqla farsdilli, həm də M.Füzulinin “Hədiqətü-süədasi”sı başda olmaq üzrə türkdilli xalqların ədəbiyyatındakı “məqtəllərə” mənbə və üslub baxımından böyük təsiri olmuşdur.

Bu məqalədə Əbu Mixnəfin “Məqtəlül-Hüseyn” adlı əsərinin tarixi mənbə dəyəri təhlil edilmişdir. Müqayisəli təhlil üçün IX-X əsr tarix əsərlərində Əbu Mixnəfin “Məqtəlül-Hüseyn” əsərinə istinad edilən rəvayətlərlə, Əbu Mixnəfə nisbət edilərək müstəqil şəkildə müasir dövrə gəlmiş “Məqtəlül-Hüseyn” əsərindəki rəvayətlər arasındakı fərqliliklərin qarşılaşdırılmışdır. Məqalədə göstərilmişdir ki, Əbu Mixnəfə nisbət edilən “Məqtəlül-Hüseyn” əsəri ilə eyni müəllifin IX-X əsr müəlliflərin əsərlərindəki rəvayətləri arasında rəvayətlərin təfsilatı, fəvqəltəbii faktlara istinadlar və mübaligəli rəqəmlər cəhətdən fərqliliklər mövcuddur.

**«МАКТАЛЬ АЛЬ-ХУСЕЙН» АБУ МИХНАФА
КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК**

Эльнура Азизова

Ключевые слова: *макталская литература, Абу Михнаф, Мактал аль-Хусайн*

Самым известным примером «мактал» литературы, которая возникла как самостоятельная форма арабо-исламской историографии в связи с убийствами халифов и других выдающихся личностей по политическим мотивам в ранний период халифата, является «Maqtal al-Husayn» Лут ибн. Яхьи (157/774), известный как Абу Михнаф. Эта

важная работа Абу Михнафа повлияла на арабскую, а также на персидскую и тюркоязычную литературу по «maqtal», в частности «Радат аш-Шухада» Х. Кашифи и «Хадикат ас-Суада» М.Фузули.

В данной статье рассматривается историческая ценность книги Абу Михнафа «Мактал аль-Хусейн». Для сравнительного анализа были изучены повествования в «Мактал аль-Хусейн» Абу Михнафа и его доклады, цитируемые историками 9-10 веков, и проанализированы различия. В статье показано, что существуют различия между повествованиями «Мактал аль-Хусайн», связанными с Абу Михнафом, и его докладами, цитируемыми авторами 9–10-го века, с точки зрения деталей повествований, ссылок на сверхъестественные факты и преувеличенные числа.

ABU MIKHNAF'S "MAQTAL AL-HUSAYN" AS A HISTORICAL SOURCE

Elnura Azizova

Key words: *maqtal literature, Abu Mikhnaf, Maqtal al-Husayn*

The most well-known example of “maqtal” literature that emerged as an independent form of Arabic-Islamic historiography in connection with the killing of the Caliphs and other prominent individuals for political reasons in the early period of the Caliphate, is that of Lut ibn Yahya’s (157/774), known as Abu Mikhnaf, “Maqtal al-Husayn”. This important work of Abu Mikhnaf has affected the Arabic, as well as Persian and Turkic-speaking people’s literature on “maqtal” as H. Kashifi’s “Raudat ash-Shuhada” and M.Fuzuli’s “Hadiqat as-Suada”.

This paper studies the historical source value of Abu Mikhnaf’s book “Maqtal al-Husayn”. For a comparative analysis narratives in Abu Mikhnaf’s “Maqtal al-Husayn” and his reports quoted by historians of the 9-10th centuries have been studied and differences have been analyzed. The article shows that there are differences between the narratives of “Maqtal al-Husayn” associated to Abu Mikhnaf and his reports quoted by the authors of the 9-10th century, in terms of the details of the narratives, references to the supernatural facts and exaggerated numbers.

Giriş. Erkən orta əsr ərəb tarixində mühüm siyasi simaların dini-siyasi hadisələr nəticəsində qətlə yetirilməsi məsələsi tarix əsərlərində geniş yer tutmuş, VIII əsrdən etibarən həmin hadisələrlə əlaqəli müstəqil “məqtəl”

əsərləri yazılmağa başlamışdır. Xilafət tarixinin ilkin dövrlərini əhatə edən hadisələrlə əlaqəli olması səbəbi ilə ilk nümunələri ərəbcə yazılan məqtəllər daha sonra fars, türk, urdu və digər dillərdə də qələmə alınmışdır. Xüsusilə VIII-X əsrin “məqtəl” növündə əsər qələmə almış Hişam ibn Məhəmməd əl-Kəlbi (204/819), Nəsr ibn Müzahim əl-Minqəri (ö. 202/817), İbrahim ibn Məhəmməd əs-Səqəfi (ö. 283/896), Əli ibn Məhəmməd əl-Mədaini (ö. 245/845), Əbu Bəkr Abdullah İbn Əbüd-Dünya (ö. 281/894), Məhəmməd ibn Zəkəriyyə (ö. 308/940) və digər ərəb tarixçilərin əsərləri Osman ibn Əffan və Əli ibn Əbu Talib kimi ilk xəlifələr, Həsən ibn Əli və Hüseyin ibn Əli kimi Məhəmməd Peyğəmbərin nəvələri, Məhəmməd ibn Əbu Bəkr, Hücr ibn Ədiy, Məhəmməd ibn Əbu Hüseyfə, Müsəb ibn Zübeyr kimi xilafət tarixinin ilk dövrünün siyasi hadisələrində qətlə yetirilmiş şəxslərlə əlaqəli qələmə alınmışdır (17, I, 315, 321; 24, 102- 114).

Ərəbdilli “məqtəl” müəllifləri arasında Əbu Mixnəfin özünəməxsus bir yeri vardır. Bu, ilk növbədə Əbu Mixnəfin Osman ibn Əffan və Əli ibn Əbu Talib kimi xəlifələr, Müsəb ibn Zübeyr, Hücr ibn Ədi, Məhəmməd ibn Əbu Bəkr, Məhəmməd İbn Hüzeyfə və s. kimi xilafətin ilk əsrində siyasi motivlərlə qətl edilmiş şəxslərə dair sayı onu keçən “məqtəl” əsərlərinin müəllifi olması ilə əlaqəlidir (6, 105-106; 19, 155-156; 15, 245; 17, I, 308-309; 24, 99-100). Lakin Əbu Mixnəfi “məqtəl” sahəsində məşhurlaşdıran ilk önəmli səbəb, ümumilikdə məqtəl ədəbiyyatının ən geniş yayılmış növü olan Hüseyin ibn Əlinin şəhadətinə həsr olunmuş “Məqtəlül-Hüseyin”lərin müasir dövrə gəlib çatmış ən qədim nümunəsinin müəllifi olmasıdır. Əbu Mixnəfin bu əsəri Bəlazəri, Məsudi, Tarixi və digər tarixçilərin əsərləri ilə yanaşı, həmçinin “Məqtəlül-Hüseyin” haqqında müstəqil əsər yazmış müəlliflərin əsərlərinə də mənbə təşkil etmişdir.

1. Əbu Mixnəf erkən orta əsr ərəb tarixçisi kimi

Əməvilər və Abbasilər dövründə yaşamış tarixçi Əbu Mixnəf Lut ibn Yəhya ibn Səid əl-Əzdi (ö. 157/774) Kufədə dünyaya gəlmişdir. Əbu Mixnəfin atasının Siffin müharibəsində Əli ibn Talib tərəfində döyüşdüyünə dair rus şərqşünas Prozorovun verdiyi məlumat səhvdir (16, 51). 657-ci ildə baş vermiş Siffin döyüşündə iştirak etmiş atanın oğlu olaraq Əbu Mixnəfin həmin tarixdən 117 il sonra vəfat etməsi mümkün olmadığı kimi, ilk dövr mənbələrində də Siffində döyüşən Əbu Mixnəfin atası Yəhya ibn Səid deyil, ulu babası Mixnəf ibn Süleym olduğunu qeyd olunur. Xəlifə Əli İbn Əbu Talibin İsfahan valisi təyin etdiyi Mixnəf ibn Süleym Siffin döyüşündə Əzd qəbiləsinin bayraqdarı kimi döyüşərək öldürülmüş, üç qardaşından ikisi Cəməl (656), biri isə Nüxeylə (658) döyüşündə xəlifə Əli İbn Əbu Talibin ordusunda döyüşərək öldürülmüşdür (4, IV, 1467; 10, V, 122).

Ənənəvi olaraq xəlifə Əli ibn Əbu Talibin siyasi hakimiyyətini dəstəkləyən, onunla döyüşlərə qatılaraq qətl edilən və xəlifənin şəhadətindən sonra onun tərəfdarları arasında yer alan ailənin bir üzvü olaraq Əbu Mixnəf də əsərlərində Əməvilərə qarşı tutduğu mövqeyi ilə seçilmişdir. Bununla birlikdə Əbu Mixnəfin qeyd olunan bu tərəfkeşliyi, onun nəql etdiyi rivayətlərdə hadisələri təhrif etməsinə səbəb olacaq qədər tarixçiliyinə təsir etməmişdir. Bəzi alimlərin qeyd etdikləri kimi, Əbu Mixnəf siyasi hadisələr qarşısında tərəfkeşliyini rəvayətləri “təhrif etməklə” deyil, onları “seçməklə” həyata keçirmişdir. Məsələn, “Kitabüs-Sıffin” adlı əsərin müəllifi olan Əbu Mixnəfin, Əqil ibn Əbu Talibin Sıffin döyüşündə qardaşı Əli ibn Əbu Talibə qarşı Müaviyə ibn Əbu Süfyanın ordusunda döyüşdüyünü qeyd etməməsi rəvayətləri seçmə metodunu tətbiq etdiyinə nümunələrindəndir (20, iv-v; 16, 52).

Ərəb-islam tarixçiliyinin elm və mədəniyyət tarixi baxımından ən mühüm mənbələrindən sayılan “əl-Fihrist” adlı əsərində İbn Nədimin xüsusilə İraq bölgəsi tarixçiliyinin önəmli mütəxəssisi olaraq göstərdiyi Əbu Mixnəfin (6, 105-106) yaradıcılığında islamaqədərki ərəb tarixi və yaxud erkən islam tarixindən daha çox irtidat müharibələri, Bizans və Sasani istiqamətindəki fəthlər, vətəndaş müharibələri (Cəməl, Sıffin, Xaricilər və digərləri) və yaşadığı dövrün hadisələrinə dair kitab və risalə həcmində otuzdan çox əsər yazdığı qeyd olunur. “Məğazi”, “Fütuhül-İraq”, “Fütuh Xorasan”, “Fütuhül-İslam”, “əl-Qarat”, “Cəməl”, “Sıffin”, “Əhlün-Nəhrəvan vəl-xəvaric”, “Əxbarül-Muxtar ibn Əbi Übeyd”, “Zeyd ibn Əli”, “Yəhya ibn Zeyd”, “Sirə imam əl-müttəqin Zeyd ibn Əli”, “Əxbar İbn əl-Hənəfiyyə”, Süleyman ibn Sürad vəl-eynül-vərdə”, “Həkəməyn”, “Riddə”, “Səqifə” və s. ilk xəlifələr və Əməvilər dövrünü əhatə edən hadisələrlə əlaqəli əsərlərindən başqa, ən məşhuru “Məqtəlül-Hüseyn” olmaqla Əbu Mixnəf həm də çoxsaylı “məqtəl” əsərinin müəllifidir. “əş-Şura vəl-məqtəl Osman” “Məqtəli Əli”, “Məqtəl Hücr ibn Ədi”, “Məqtəlül-Hüseyn”, “Məqtəl Abdullah ibn Zübeyr”, “Məqtəl Səid ibnül-As”, “Məqtəl Məhəmməd ibn Əbu Bəkr vəl-Əştər və Məhəmməd ibn Hüzeyfə” Əbu Mixnəfin yazdığı “məqtəl” əsərlərindən bir neçəsidir (6, 105-106; 19, 155-156; 15, 245; 17, I, 308-309; 24, 99-100). Əsərlərinin çoxu müasir dövrə müstəqil şəkildə gəlib çatmasa da, Əməvilər dövrünün sonuna qədərki hadisələrə dair əsərləri Əhməd ibn Yəhya əl-Bəlazürinin “Ənsabül-Əşraf”, Məhəmməd Cərir Təbərinin “Tarixül-üməm vəl-mülük”, Əbül-Fərəc əl-İsfahaninin “Məqtətilüt-talibiyyin” və Məsudinun “Mürucuz-zəhəbi” kimi IX-X əsrlərin tarixçilərinin əsərlərində müasir dövrə qədər gəlib çatmışdır (24, 39-63).

2. “Məqtəlül-Hüseyn” əsərinin təhlili

Əbu Mixnəfin “Məqtəlül-Hüseyn” əsəri ilə əlaqəli rəvayətlər ilk növbədə klassik ərəb-islam tarixçilərinin əsərlərində qorunub saxlanmışdır. Hadisələrin xronoloji ardıcılığa görə nəql olunduğu ərəb-islam tarixçiliyinə dair mənbələrdən Təbərinin (ö. 310/922) “Tarixül-üməm vəl-mülük” əsərində, Yezid ibn Müaviyənin hakimiyyətə gəlməsindən Kərbəla hadisəsinə qədərki hicri 60-61-ci illərin hadisələri geniş şəkildə Əbu Mixnəfin rəvayətlərinə istinadla nəql edilir. Təbəri, Əbu Mixnəfdən nəql etdiyi geniş rəvayətlərlə yanaşı Əmmar əd-Düxninin, Əvanə ibn Həkəmin, İbn Şəbbənin, bəzən də Vaqidinin mövzuya dair müxtəlif rəvayətlərini nəql edir. Hadisələri Təbəriyə nisbətən daha xülasə şəklinə təqdim edən Xəlifə ibn Xəyyatın (ö. 240/850) “Tarix”, Əbu Hənifə əd-Dinəvərinin (ö. 282/895) “əl-Əxbarüt-tival”, Məsudin (ö. 346/957) “Mürucuz-zəhəb” adlı əsərləri də Əbu Mixnəfin rəvayətlərinin müqayisəli təhlili üçün istifadə olunmuşdur. Məşhur şəxslərin həyatı ilə əlaqəli məlumat verməsi baxımından mühüm mənbələrdən sayılan “ənsab” əsərlərindən Bəlazürinin (ö. 279/892) “Ənsabül-əşraf” adlı əsərindən xüsusilə Hüseyn ibn Əlinin həyatından təfəssatlı şəkildə bəhs edərkən Əbu Mixnəfdən də sitatlar gətirdiyinə görə istifadə olunmuşdur. Hüseyn ibn Əlinin Yezid ibn Əbu Süfyanın xilafətinə müxalifət göstərməsindən Kərbəlada şəhid edilməsinə qədərki dövrün Əbu Mixnəfə nisbət edilən müasir dövrə gəlib çatmış “Məqtəlül-Hüseyn” əsəri ilə ərəb-islam tarixçiliyinin klassik mənbələri olan əl-Bəlazürinin “Ənsabül-Əşraf”, Məsudin “Mürucuz-zəhəb” və Təbərinin “Tarixül-üməm vəl-mülük” adlı əsərlərindəki Əbu Mixnəfin rəvayətləri müqayisəli təhlili, Əbu Mixnəfə nisbət edilən əsərin tarixi dövr içində keçirdiyi dəyişikliyi göstərməsi baxımından mühümdür.

IX-X əsrlər ərəb-islam tarixçiliyinə aid bu əsərlərlə yanaşı, xüsusilə Əbu Mixnəfin müstəqil “Məqtəl”indəki mənqibəvi və dastanvari bir çox rəvayətə paralelliyin göstərilməsi məqsədilə XII-XIII əsr kimi daha gec dövrə aid mənbələrlə müqayisə aparılmışdır. Bu mənbələr arasında İbn Şəhraşubun (ö. 588/1192) imamların mənqibələrindən bəhs edən “Mənaqib”, əl-Xarəzminin (ö. 568/1173) əsasən İbn Əsəm əl-Kufinin rəvayətlərinə yer verdiyi “Məqtəlül-Hüseyn”, İbn Təvusun (ö. 664/1266) “Kitabul-Məlhuf əla qətlət-tufuf” adlı əsərləri qeyd oluna bilər.

Əbu Mixnəfə nisbət edilən “Məqtəlül-Hüseyn” əsərindəki rəvayətlərlə eyni müəllifin Bəlazüri, Təbəri və Məsudi kimi erkən dövr tarix mənbələrindəki rəvayətləri təhlil edilərkən, hadisələrin gedişatı üç xronoloji mərhələyə ayrılmışdır. Birinci hissədə Hüseyn ibn Əlinin Mədinə və Məkkədə Yezid ibn Müaviyəyə müxalifətinə, ikinci hissədə Kufədə Müslim ibn Əqilin fəaliyyətlərinə, üçüncü hissədə isə Kərbəla hadisəsi ilə əlaqəli rəvayətlərdəki fərqliliklərdən nümunələr verilərək müqayisəli təhlil aparılmışdır.

2.1. Hüseyin ibn Əlinin Mədinə və Məkkədəki siyasi fəaliyyəti

Əbu Mixnəfin rəvayətləri arasında fərqliliklər ilk olaraq Müaviyə ibn Əbu Süfyanın vəfatından sonra hakimiyyətə keçən oğlu Yezid ibn Müaviyənin müxaliflərinə qarşı siyasəti ilə əlaqəli xəbərlərdə ortaya çıxır. Təbərinin “Tarix” əsərində keçən Əbu Mixnəfin rəvayətinə görə, Müaviyə ibn Əbu Süfyanın vəfatından sonra hakimiyyətə gələn Yezid ibn Müaviyə Mədinə valisi Vəlid ibn Ütbə ibn Əbu Süfyana atasının vəfat etdiyini bildirən bir məktub göndərmişdir. Bu məktuba əlavə olaraq, sanki ələ keçməsindən ehtiyat edildiyi üçün “siçan qulağı” qədər kiçik bir kağız parçasına Hüseyin, Abdullah ibn Ömər və Abdullah ibn Zübeyrdən zorla biət almasını yazmışdır (18, III, 269). Təbərinin nəql etdiyi Əbu Mixnəf rəvayətində müxaliflərinə qarşı zorakılığa baş vurulması təlimatını verməyən, lakin bunu qətlətməklə başlatmayan, siyasi ehtiyatlıqla davranan Yezid ibn Müaviyə portreti ortaya çıxır.

Əbu Mixnəfə nisbət edilən Məqtəül-Hüseyn adlı müstəqil əsərdə isə Yezidin ikinci bir məktubundan bəhs olunmamaqla birlikdə, Mədinə valisinə çox açıq bir şəkildə həm xalqdan, həm də Hüseyin ibn Əli, Abdullah ibn Zübeyr, Abdullah ibn Ömər və Əbdürrəhman ibn Əbu Bəkirdən biət almağı, etiraz edənin kəlləsinin cavab məktubu ilə birlikdə xəlifəyə göndərilməsini əmr etdiyi rəvayət olunur (2, 10). Əbu Mixnəfin Təbərində keçən rəvayətindən fərqli olaraq, hakimiyyətə gələn kimi Yezid ibn Müaviyənin siyasi müxalifəti birbaşa ölümlə cəzalandırması nisbətən şübhəli görünür. Rəvayətin doğruluğuna xələl gətirən tək ünsür Təbərindəki rəvayətlə arasındakı fərqdən ibarət deyil, həm də ciddi bir anaxronizmdir. 673-cü ildə vəfat etmiş Əbdürrəhman ibn Əbu Bəkirin (4, II, 825; 10, III, 462) adının 7 il sonra baş vermiş hadisədə digər səhabə övladları ilə birlikdə qeyd olunması rəvayətin sonradan tarix metodları diqqətə alınmadan dəyişikliyə məruz qaldığının açıq göstəricisidir. Əbu Mixnəfə nisbət edilən müstəqil “Məqtəl”də keçən bu rəvayətə uyğun olaraq, Yezidə biət etmədiyi təqdirdə Hüseyin ibn Əlinin başının xəlifəyə göndərilməsi məsələsi Yaqubi və İbn Əsəm əl-Kufi kimi IX-X əsrlərin tarixçiləri ilə yanaşı, İbn Şəhraşub və İbn Tavus kimi XII-XIII əsrlərin müəllifləri tərəfindən də qeyd olunmuşdur (23, II, 24; 8, IV, 88; 9, 96-97). İbn Əsəmin nəql etdiyi rəvayət Təbərinin “Tarix”ində keçən Əbu Mixnəfin rəvayətinə bənzəyir, lakin biət etməyənlərin boyunlarının vurulması əmri də əlavə olunur (5, II, 75).

Hadisələrin sonrakı gedişinə dair Əbu Mixnəfin rəvayətləri arasında fərqliliklərin mövcudluğu davam edir. Təbərinin nəql etdiyi Əbu Mixnəfin rəvayətinə görə elçi olaraq göndərilən Abdullah ibn Əmr ibn Osman valinin dəvətini həmin əsnada məsciddə olan Hüseyin ibn Əli və Abdullah ibn Zübeyrə çatdırmışdır. Gecəyarısı valinin tələsik çağırmasından Müaviyənin vəfat etdiyini anlayan İbn Zübeyr dəvəti qəbul etmədiyi halda, Hüseyin ibn Əli yaxınlarını valinin qapısının qarşısında qoyub hüzura girmişdir (18, III, 269-270). Əbu Mixnəfin Məqtəl əsərindəki eyni məzmunlu rəvayətdə isə Mərvanla

məsləhətləşdikdən sonra Vəlidin göndərdiyi elçi Əbdürrəhman ibn Əbu Bəkir, Abdullah ibn Ömər, Abdullah ibn Zübeyr və Hüseyn ibn Əlini axtarıb Məhəmməd Peyğəmbərin qəbrinin yanında tapmış, valinin əmrini eşidən Əbdürrəhman evinə qapanacağını, İbn Ömər elmlə məşğul olacağını, İbn Zübeyr biət etməyəcəyini və valinin yanına getməyəcəyini bildirmiş, Hüseyn ibn Əli isə evinə gedərək yaxınlarını da özü ilə götürmüş və təhlükəsizliyi üçün onları valinin qapısında saxlayaraq özü valinin hüzuruna girmişdir (2, 11-12). Əbu Mixnəfin rəvayəti ilə paralelliyi göstərmək üçün qeyd etmək lazımdır ki, İbn Şəhraşubun əsərində də hadisə Əbu Mixnəfin müstəqil “Məqtəl”indəki kimi nəql olunur (8, IV, 88).

Həmin hadisəyə dair bir digər rəvayət isə İbn Əsəm əl-Kufidən nəql olunur. Bu rəvayətə görə Əbu Mixnəfin də bildirdiyi kimi valinin göndərdiyi elçi biətini istədiyi dörd nəfəri Məhəmməd Peyğəmbərin qəbrinin yanında tapmış, valinin əmrini onlara çatdırdıqda Hüseyn ibn Əli Müaviyə ibn Əbu Süfyanın vəfatı haqqında bir rəyə gördüyünə, beləliklə Yezidə biət etmək üçün çağırıldıqlarına, lakin Müaviyənin də Həsən ibn Əli ilə müqaviləsinə əsasən qardaşından sonra hakimiyyətin Hüseyn ibn Əliyə verilməsinin zəruriliyinə dair bir nitq söyləmiş və bundan sonra yaxın adamları ilə birlikdə valinin yanına getmişdir (5, II, 76-77; 22, I, 264-266).

Əbu Mixnəflə birlikdə daha sonrakı dövrə aid bəzi müəlliflərin rəvayətlərinə görə Müaviyənin vəfat xəbərini alan və Yezidə biət etməsi tələb olunan Hüseyn ibn Əli qəti bir cavab verməmiş, sadəcə növbəti gün xalq biətə çağırıldığı zaman dəvət olunmasını istəmişdir. Vali bunu qəbul etsə də, məsələyə müdaxilə edən Mərvanın ya Hüseyn ibn Əlinin biət etməsini, ya da qətl olunmasını tövsiyə etməsi nəticəsində aralarında mübahisə başlamışdır. Yaqubi, Mərvanın belə bir tövsiyəsini qeyd etməyə birikdə hər hansı bir mübahisədən bəhs etməməkdədir (23, II, 241; 5, II, 76; 18, III, 270 -Əbu Mixnəfdən nəqlən). İbn Şəhraşub və İbn Tavus Hüseyn ibn Əlinin qohumlarının mübahisəni eşidən kimi köməyə gəldiklərini nəql edir (8, IV, 88; 9, 97 vd.). İbn Sədin rəvayətində isə, Hüseyn ibn Əlinin Vəlidlə mübahisə etdiyi qeyd olunur (7, I, 442-443).

Əbu Mixnəfin rəvayətləri arasındakı fərqliliklərdən bir digəri Hüseyn ibn Əlinin Mədinədən çıxması hadisəsi ilə əlaqəlidir. Əbu Mixnəfə nisbət edilən əsərdə Hüseyn ibn Əlinin Mədinədən çıxmağa qərar verdikdən sonra Məhəmməd Peyğəmbərin qəbrini ziyarət etdiyi, vəziyyətdən şikayət etdiyi, orada yuxuya keçdiyi və rəyasında Peyğəmbərin onun yanına gələrək tezliklə ailəsinə qovuşacağını, ona cənnətdə yalnız şəhadətlə çata biləcəyi bir məqam təxsis olunduğunu bildirərək onu təsəlli etdiyi bildirilmişdir (2, 14-15). İbn Əsəm, Xarəzmi və Məclisinin Şeyx Səduqdan nəql etdiyi rəvayətdə isə Hüseyn ibn Əlinin bu rəyayı üç gün Məhəmməd Peyğəmbərin qəbrinə getdikdən sonra gördüyü bildirilir (5, II, 84-85; 22, I, 270-271; 12, XLIV, 312).

Həm Təbərinin Tarix əsərində, həm də Əbu Mixnəfə aid edilən Məqtəlül-Hüseyn əsərində Hüseyn ibn Əlinin Mədinədən Məkkəyə getmə hadisəsinə bağlı olaraq ata bir kiçik qardaşı Məhəmməd ibn Hənəfiyyənin məsləhəti ilə əlaqəli rəvayət qeyd olunur. Bu rəvayətə görə Məhəmməd ibn Hənəfiyyə, Mədinədən çıxan böyük qardaşı Hüseyn ibn Əliyə Məkkəyə gedib oradan xilafətin müxtəlif bölgələrinə elçilər göndərərək xalqı biətə dəvət etməsini, qəbul edilməsə bunun Hüseyn ibn Əlinin fəzilətindən heç bir şey əskiltməyəcəyini söyləyərək nəsihət etmiş və əks halda müsəlmanlar arasında qan tökülməsindən duyduğu narahatlığı dilə gətirmişdir (2, 14; 18, III, 271). Əbu Mixnəfin qeyd etdiyi bu rəvayət Müfid və İbn Şəhraşubun əsərlərində də qeyd olunur (14, II, 34-35; 8, IV, 88-89). Lakin İbn Əsəm əl-Kufinin əsərində və ondan nəql edən Xarəzminin “məqtəlində” isə Hüseyn ibn Əlinin Mədinədən çıxdığı əsnada qardaşı İbn Hənəfiyyəyə Peyğəmbərin yolunu davam etdirmək üçün çıxdığını, müsəlmanların arasını bölmək kimi bir məqsədi olmadığını vəsiyyət etdiyi bildirilmişdir (5, II, 87-88; 22, I, 273).

Rəvayətlər arasındakı fərqliliyin təsbit olunduğu bir digər məsələ, Hüseyn ibn Əlinin Məkkəyə getməsi və oradakı fəaliyyətləri haqqındadır. Mədinədə qalmağın yaradacağı fəsadları diqqətə alaraq Hüseyn ibn Əli 28 rəcəb 60/4 may 680-ci ildə ailə üzvlərini də götürərək Məkkəyə doğru yola çıxmışdır. Mövzu ilə əlaqəli Təbərinin Əbu Mixnəfdən nəql etdiyi rəvayətdə keçməməklə birlikdə, Əbu Mixnəfə nisbət edilən “Məqtəlül-Hüseyn” əsərində keçən rəvayətə görə, bu səfər əsnasında Hüseyn ibn Əli Mədinə və Məkkə arasındakı əsas yoldan getmiş, qohumlarının və Abdullah ibn Zübeyrin ikinci yoldan getməsi üçün təkid etmələrinə baxmayaraq qədərdə olana razılaşmış və zalımların əlindən Misirdən əndişə içində çıxan Musa Peyğəmbərlə əlaqəli əl-Qəsas surəsinin 21-ci ayəsini oxutdurmuşdur (2, 15). Əbu Mixnəfə nisbət edilən müstəqil “Məqtəlül-Hüseyndə” keçən bu rəvayətdə Hüseyn ibn Əlinin cəsarət və təslimiyyəti vurğulanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni rəvayət İbn Əsəm, Müfid və İbn Şəhraşub tərəfindən də nəql olunmuşdur (5, II, 88; 14, II, 35; 8, IV, 89).

Hüseyn ibn Əlinin Müaviyənin vəfatından sonra hakimiyyətə gələn Yezidə biət etməyib Məkkəyə getdiyini öyrənən kufəlilər, dördüncü xəlifə Əli ibn Əbu Talibin tərəfdarlarının liderləri sayılan Süleyman ibn Süradın evində toplanıb Hüseyn ibn Əliyə rəhbərliyi qəbul etməsi üçün dəvət məktubu göndərmişdirlər (2, 17; 18, III, 277). Bu məktubların birincisində Kufə valisinin hakimiyyətini qəbul etmədikləri, ikincisində Kufədə çoxsayda tərəfdarının olduğu bildirilmişdir. Üçüncü qrup məktubda isə Kufədə onun arxasınca gedəcək çoxsaylı hərbi qüvvə olduğu bildirilmişdir (2, 17-20; 18, III, 277-278). Əbu Mixnəfin həm müstəqil əsərində, həm də Təbərinin Tarix adlı əsərindəki rəvayətində əliliyə yaxın məktubdan danışılmaqla birlikdə (2, 18; 18,

III, 277), daha sonrakı mənbələrdə bu rəqəm yüz əlliyyə qədər artır (14, II, 38; 8, IV, 90; 9, 105).

2.2. Müslim ibn Əqilin Kufədəki fəaliyyətləri

15 ramazan 60/19 iyun 680-ci ildə kufəlilərin məktublarında bildirdikləri vəziyyətin uyğunluğunu yoxlamaq məqsədilə Hüseyn ibn Əli Müslim ibn Əqili Kufəyə göndərmişdir. Həmin tarixdən sonrakı hadisələrlə əlaqəli mənbələr əsasən Kufədə baş verən hadisələrdən bəhs edir. Təbərinin Əbu Mixnəfdən nəql etdiyi rəvayətə görə, Müslim ibn Əqil çətin keçən səfəri barəsində Hüseyn ibn Əlini məlumatlandıraraq vəzifəsindən azad edilməsini istəsə də, Hüseyn ibn Əli bu şikayəti Müslimin cəsərsizliyi ilə əlaqələndirərək qəbul etməmişdir (18, III, 278-279). Eyni rəvayət və Müfid tərəfindən də nəql olunmuşdur (1, III, 370-371; 14, II, 39-40). Əbu Mixnəfə istinad edilən müstəqil “Məqtəlül-Hüseyn” əsərində isə, Hüseyn ibn Əlinin cavab məktubunda “Əhli-Beytin başına bədbəxtlik gəlməyəcəyini” dair Məhəmməd Peyğəmbərin hədisini yazaraq yola davam etməsi təlimatını vermişdir (2, 19-20).

Hüseyn ibn Əlinin adına Müslim ibn Əqilin biətini aldığı kufəlilərlə əlaqəli Əbu Mixnəfin rəvayətləri arasında da ciddi fərqlilik müşahidə olunur. Təbəriyə keçən, eyni zamanda Məsudi və Dinəvərinin də nəql etdiyi rəvayətdə 12-18000 kufəlidən danışıldığı halda (13, III, 64; 18, III, 275) Əbu Mixnəfə nisbət edilən əsərdə bu rəqəm 80000 olaraq göstərilmişdir (2, 20-21). İbn Nüma və Şəbidən nəql etdiyi rəvayətlərdə Məclisi bu rəqəmin 40-100000 arasında olduğunu qeyd edir (12, XLIV, 337).

Yezid ibn Müaviyənin Hüseyn ibn Əlinin biət etməməsinə münasibəti məsələsində də Əbu Mixnəfin rəvayətləri arasında fərqlilik görünür. Hadisə ilə əlaqəli Təbərinin Əbu Mixnəfdən nəql etdiyi rəvayətdə keçməməklə birlikdə, Əbu Mixnəfə nisbət edilən müstəqil Məqtəlül-Hüseynə keçən rəvayətə görə Yezid ibn Müaviyə Kufəyə vali təyin etdiyi Übeydullah ibn Ziyada verdiyi təlimatda sadəcə Kufədəki Müslim ibn Əqilin qətl edilərək başının xəlifəyə göndərilməsini deyil, bir nəfərini belə sağ qoymayacaq şəkildə Əli ibn Əbu Talibin nəslini qılıncdan keçirməsini əmr etmişdir (2, 21-22).

Əbu Mixnəfin rəvayətlərindəki fərqlilik Müslim ibn Əqilin Kufə valisini qətl etməmə səbəbində də nəzərə çarpır. Müslimin Kufədə Hani ibn Ürvənin evində qaldığı əsnada ev sahibini ziyarətə gələn vali Übeydullah ibn Ziyadı öldürmə şanslı olmasına baxmayaraq bunu etmədiyi mənbələrdə qeyd olunur (2, 26; 7, I, 460; 11, 98-99; 18, III, 283-284). Əbu Mixnəfin Təbərinin tarixində keçməyən rəvayətinə görə, xəstə ziyarətinə gələn Übeydullah ibn Ziyadı qətl etməsi üçün Hani ibn Ürvənin Müslim ibn Əqili təşviq etməsinə baxmayaraq Müslim, “imanın insanın suiqəsd etməsinə mane olduğuna” dair Məhəmməd Peyğəmbərin sözlərini xatırlayaraq bundan imtina etmişdir (2, 26). Təbəri və

İsfahani kimi tarixçilərə görə isə, Müslimin Übeydullah ibn Ziyadı öldürməsinə səbəb olan məsələ, rəsmi dövlət məmuru olan valinin Haninin evində öldürülməsinin yaradacağı mənfi nəticələrindən çəkinməsi idi (18, III, 283-284; 11, 98-99).

Əbu Mixnəfin rəvayətlərindəki fərqliliklərdən bir digəri Müslim ibn Əqilin Übeydullah ibn Ziyadın göndərdiyi dəstə tərəfindən ələ keçirilməsi ilə əlaqəli təfərrüatlarla əlaqəlidir. Təbərinin “Tarix” adlı əsərində keçən Əbu Mixnəfin rəvayətinə görə, Müslim ibn Əqil bir müddət Ubeydullahın göndərdiyi dəstə ilə döyüşdükdən sonra Məhəmməd İbn Əşasın aman verməsinə görə təslim olmuşdur (18, III, 289). Eyni rəvayət Məsudi, İsfahani və Müfid tərəfindən də qeyd olunmuşdur (13, 13, III, 68; 11, 104; 14, II, 58-59). Əbu Mixnəfə nisbət edilən “Məqtəl” əsərində isə hadisə ilə əlaqəli Təbərinin “Tarix” əsərindəkindən fərqli təfsilatla rast gəlinir. Əbu Mixnəfin “Məqtəl” əsərindəki rəvayətə görə, Müslim Übeydullah ibn Ziyadın göndərdiyi hərbi dəstənin komandiri Məhəmməd ibn Əşasın verdiyi amanı qəbul etməmiş, 500 nəfərlik dəstəsi olan İbn Əşası Übeydullahdan iki dəfə əlavə ordu istəməyə məcbur etmişdir. Beləliklə, Übeydullah ordusunun 1000 nəfərdən çox mənsubunu qılıncdan keçirən Müslimin təslim olmadığını görə İbn Əşas, hiylə vasitəsilə onu ələ keçirmişdir (2, 29-32).

2.3. Hüseyin ibn Əlinin və tərəfdarlarının Kərbəladada şəhid olması

Müsəlman xalqların tarixində əsrlər boyu “Məqtəlül-Hüseyn”lərin yazılmasına təsir edən amillər arasında yalnız Məhəmməd Peyğəmbərin nəvəsinin qətlə yetirilməsindən doğan kədərini deyil, həm də Hüseyin ibn Əlinin göstərdiyi qəhrəmanlıq və şəhidliyin də mühüm rolu olmuşdur. Bu, erkən ərəb-islam tarixçiliyinə dair əsərlərdə verilən tarixi məlumatlarla da dəstəklənir. Bununla birlikdə, Hüseyin ibn Əlinin və tərəfdarlarının Kərbəladada şəhid olması ilə əlaqəli ilk dövr mənbələrindəki məlumatların tarixilik xüsusiyyətini qismən qorumaqla birlikdə, daha çox dastan və mənqibə xarakteri aldığı müşahidə olunur. Əbu Mixnəfin rəvayətləri arasındakı fərqliliklər bu dəyişikliyin təsbit edilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Əbu Mixnəfin rəvayətlərində fərqliliyin təsbit olunduğu bir digər mövzu Hüseyin ibn Əlinin Məkkədən Kufəyə getmə səbəbi ilə əlaqəlidir. Təbərinin “Tarix”ində nəql edilən Əbu Mixnəfin rəvayətinə görə, Kufədəki vəziyyətin dəyişməsindən xəbərsiz olan Hüseyin ibn Əli, Müslimin qiyamından 27 gün əvvəl göndərdiyi məktuba istinadla səfər tədarükünə başlamışdır (18, III, 301). Bənzər rəvayət Bəlazürinin və Müfidin əsərlərində də qeyd olunub (1, 1, III, 378; 14, II, 71). Yezidə biət etmədən Məkkədə qalmasının mümkün olmadığını anlayan Hüseyin ibn Əlinin həcc mövsümünün son günlərinə qədər Məkkədə qalması, lakin son anda həcc ümrə ilə əvəz edərək Kufəyə doğru yola çıxmasının səbəbi Əbu Mixnəfin rəvayətində təfsilatlı şəkildə verilən “röya

motivi” ilə izah edilir (2, 36). Bənzər rəvayət İbn Əsəm, Müfid, İbn Şəhraşub və İbn Tavusun əsərlərində də keçir (5, II, 124; 14, II, 69; 8, IV, 94; 9, 128).

Əbu Mixnəfin Təbərinin “Tarix” əsərindəki rəvayəti ilə uyğun olmayan bir digər rəvayətinə görə, Hüseyn ibn Əli qafiləsi Kərbəlaya yaxınlaşdığı zaman həmin yerin “kərb” (sıxıntı) və “bəla” (müsiibət) torpağı olduğunu, kişilərin öldürüləcəyini, uşaqların başlarının kəsiləcəyini, qəbirlərinin ziyarət olunacağını və babasının vəd etdiyi yer olduğunu” demişdir (2, 45). Qeyd olunmalıdır ki, Əbu Mixnəfin bu rəvayəti İbn Şəhraşub tərəfindən də nəql edilmişdir (8, IV, 97).

Əbu Mixnəfin rəvayətləri arasındakı bir digər fərqlilik 10 məhərrəm 61/10 oktyabr 680-ci il tarixində səhər vaxtı başlayan döyüş əsnasında Hüseyn ibn Əlinin tərəfdarlarına qarşı mübarizə aparan Übeydullah ibn Ziyadın ordusunun kəmiyyəti ilə əlaqəlidir. 1000 nəfərlik Hürri ibn Yezidin ordusuna 4000 nəfərlə qoşulan Ömər ibn Sədin ordusunun təxminən 5000 nəfərdən ibarət olması gözlənilsə də, bəzi mənbələrdə bu rəqəm 35000-dən 80000-ə qədər yüksəldilmişdir. Bu rəqəmlərin ən yüksəyi Əbu Mixnəfin müstəqil “Məqtəl” əsərində 80000 olaraq qeyd olunur (2, 57). İlk dövr tarix mənbələrində rast gəlinməyən bu rəqəm İbn Əsəmin əsərində 54000 (5, II, 144), İbn Şəhraşubun əsərində isə 35000 olaraq qeyd olunur (8, IV, 98).

Əbu Mixnəfin rəvayətlərinin fərqləndiyi bir digər mövzu orduların qarşı-qarşıya gəldiyi 10 məhərrəm 61/10 oktyabr 680-ci il tarixində kufəlilərin ordusundan öldürülən şəxslərin sayı ilə əlaqəlidir. Əslində həm mənbələrdəki təfəssilatlı rəvayətlərdən, həm də Kərbəla faciəsinin ardından hər iki tərəfdən qətlə yetirilənlərin sayına baxdıqda görmək olar ki, Hüseyn ibn Əlinin 70-ə yaxın tərəfdarı təkbətək mübarizə əsnasında üstünlük əldə etmişdirlər. Belə ki, Təbəri və Məsudi kimi tarixçilər kufəlilərdən öldürülənlərin sayının 88 olduğunu qeyd edirlər (13, III, 72; 18, III, 335) ki, bu da Hüseyn ibn Əlinin tərəfdarlarının sayından çoxdur. Bununla birlikdə Əbu Mixnəfin Təbəridə keçən rəvayəti ilə uyğun gəlməyən rəvayətində Hüseyn ibn Əlinin tərəfdarlarının hər birinin rəqib ordusundan onlarla, hətta yüzlərlə insan öldürdüyü nəql edilmiş, bu rəqəmlərin ən yüksəyi Əhli-Beyt mənsubları üçün göstərilmişdir (2, 60-73). XII əsr müəlliflərindən İbn Şəhraşubun rəvayəti də Əbu Mixnəfin rəvayətini dəstəkləyir (8, IV, 101-109).

Əbu Mixnəfin rəvayətlərindəki fərqliliklərdən bir digəri Hüseyn İbn Əlinin savaşı meydanına çıxması ilə əlaqəli təfəssillərə dairdir. Təbərinin “Tarix” əsərində keçməyən Əbu Mixnəfin rəvayətinə görə, azsaylı tərəfdarlarının böyük əksəriyyətinin şəhid edilməsi nəticəsində döyüşün sona yaxınlaşdığını görən Hüseyn ibn Əli də döyüş meydanına çıxarkən Məhəmməd Peyğəmbərin xırqəsini, zirehini geyindikdən sonra onun adına mindiyi, Əli ibn Əbu Talibin məşhur qılıncı Zülfıqarı əlinə alaraq Ömər ibn Səd ordusunun içinə hücum etdiyi və qarşısına keçənlərdən təxminən 2000 düşməni qətl etdiyi

nəql olunur (2, 74-80). Bənzər rəvayətlər İbn Şəhraşub və İbn Tavus kimi XII-XIII əsr müəlliflərinin əsərlərində də qeyd olunmuşdur (8, IV, 110; 9, 158).

Yuxarıda fərqli hadisələrlə əlaqəli nümunələri verilən rəvayətlər müqayisəli təhlil edildikdə görmək mümkündür ki, erkən dövr mənbələrində Əbu Mixnəfdən nəql olunan rəvayətlərin digər erkən dövr tarixi mənbələrdəki rəvayətlərlə uyğunluq dərəcəsi daha yüksəkdir. Əbu Mixnəfə nisbət edilən müasir dövrə gəlmiş “Məqtəlül-Hüseyn” əsəri isə rəvayətlərin məzmunu baxımından tarixi mənbə xüsusiyyətindən daha çox ədəbi növə yaxınlaşmışdır. Bu xüsusiyyətinə görə ki, Əbu Mixnəfin “Məqtəlül-Hüseyn” əsərinin aralarında məzmun fərqliliyi olan dörd müxtəlif əlyazmasının təhqiqli nəşrini hazırlayarkən şərqsünas Heinrich Ferdinand Wüstenfeld, bu nəticəyə gəlmişdir ki, “Məqtəlül-Hüseyn” əsərinin birinci hissəsini Əbu Mixnəfin orijinal əsərinə aid etmək mümkün olsa da, ikinci hissə daha sonrakı dövrə aid mübaliğəli hekayələrdən ibarətdir (21, v-vi). Bu səbəblə Wüstenfeld əsərin orijinal adına “Hüseyn ibn Əlinin qətli və intiqamı: Ərəb dilində tarixi bir roman” (“Der Tod des Husein ben Ali. Ein historischer Roman aus dem Arabischen”) sözlərini də əlavə etmişdir. Əbu Mixnəfin Əməvilər dövrü tarixçiliyindəki roluna dair “Abu Mihnaf: ein Beitrag zur historiographie der umayyadischen zeit” adlı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasında Ursula Sezgin də Əbu Mixnəfin müasir dövrə çatmış “Məqtəlül-Hüseyn” adlı əsərinin bir hissəsinin itdiyini, müasir dövrə gələn hissəsinin isə tarixi dövr ərzində dəyişiklik və əlavələrlə təhrif olduğunu təsbit etmişdir (24, 116-123).

Həm erkən dövr tarixi əsər növü olan “məqtəl” nümunələrinə aid olması, həm də özündən sonrakı bir çox əsərə üslub və məzmun baxımından təsir etməsi səbəbilə Əbu Mixnəfin “Məqtəlül-Hüseyn” əsəri mühüm mənbələrdən biridir. Bununla birlikdə Əbu Mixnəfə nisbət edilən müasir dövrə gələn çatmış “Məqtəlül-Hüseyn” əsəri ilə Məsudi, Bəlazüri, Təbəri kimi klassik ərəb tarixçilərinin onun əsərindən nəql etdikləri rəvayətlər arasında mühüm fərqliliklər mövcuddur. Əbu Mixnəfin müasir dövrə gəlmiş “Məqtəlül-Hüseyn” əsərində daha çox təxəyyül məhsulu olan mübaliğəli və dastanvari rəvayətlər üstünlük təşkil edir. Hüseyn ibn Əlinin şəhadətinə qədərki prosesdə təqib etdiyi yol, Yezid ibn Müaviyənin müxalifətə qarşı tədbirsiz, qəddar və sərt siyasəti, haşimoğulları mənsublarının Kərbəlada göstərdikləri igidlik nümunəsi və digər mövzularla əlaqəli təfsilatlarla bu fərqlilikləri görmək mümkündür. Xüsusilə kufəlilərin ordusundakı əsgərlərin sayı, Hüseyn ibn Əlinin tərəfdarlarının Kərbəlada qətl etdikləri kufəlilərin sayına dair mübaliğəli rəqəmlər diqqətə alındıqda, Əbu Mixnəfin müstəqil “Məqtəlül-Hüseyn” əsərinin tarixi hadisəni olduğu kimi nəql etmə qayğısından uzaq olduğu, hadisənin dastanlaşdırılaraq ədəbi istiqamətə doğru dəyişdirildiyi bariz şəkildə görünür.

Yekun olaraq demək olar ki, əsl nüsxəsi müasir dövrə çatmayan və tarixi dövr içində qeyd olunan dəyişikliyə məruz qalan Əbu Mixnəfin “Məqtəlül-

Hüseyn” əsəri, yazıldığı ilk dövrlərdə məşhur tarixçilər tərəfindən birinci dərəcəli tarixi mənbə kateqoriyasında istifadə edilsə də, müstəqil əlyazma şəklində davam edən nüsxələri tarixi dövr içində siyasi-ictimai hadisələrin təsiri ilə tədricən tarixi-ədəbi növə çevrilmişdir. Kərbəla hadisəsi ilə əlaqəli tarixi mənbə dəyərini itirməklə birlikdə bu əsər, ilk ərəbcə nümunələri XII-XIII əsrdə ortaya çıxan tarixi-ədəbi növə aid “məqtəl” əsərlərində mənbə xüsusiyyəti daşımağa davam etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəlazüri Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir. Ənsabül-əşraf. I-XIII, Beyrut, 1996.
2. Əbu Mixnəf Lut ibn Yəhya. Məqtəül-Hüseyn və məsrəü əhli beytihi və əshabihi fi Kərbəla. Bağdad, 1977.
3. Günther S. Maqatil Literature in Medieval Islam. Journal of Arabic Literature. XXV (1994), E.J.Brill, Leiden, s. 192-212.
4. İbn Əbdülbər Cəmaləddin Yusuf ibn Abdullah. əl-İstiyab fi mərifətil-əshab. I-IV, Beyrut, 1992.
5. İbn Əsəm Əbu Məhəmməd Əhməd əl-Kufi. əl-Fütuh. I-III, Beyrut 1992.
6. İbn Nədim. əl-Fihrist. Beyrut, 1978.
7. İbn Səd Əbu Abdullah Məhəmməd. ət-Təbəqatül-kübra: ət-Təbəqatül-xamisə minəs-səhabə. I-II, Taif 1993.
8. İbn Şəhraşub Məhəmməd ibn Əli. Mənaqib Ali Əbi Talib. I-IV, Beyrut, 1985.
9. İbn Tavus Əbül-Qasım Radiyüddin Əli ibn Musa. Kitabül-məlhuf əla qətlət-tüfuf (red. Fəris Təbriziyən). Darül-əsvə, 1414.
10. İbnül-Əsir Əbül-Həsən İzzəddin Əli ibn Məhəmməd. Üsdül-ğabə fi mərifətil-səhabə. I-VIII, Beyrut, 1994.
11. İsfahani Əbül-Fərəc Əli ibn Hüseyn, Məqatilüt-Talibiyyin, Beyrut, 1987.
12. Məclisi Məhəmmədə Baqir ibn Məhəmməd Taqi. Biharül-ənvar. I-CV, Beyrut 1983.
13. Məsudi Əbül-Həsən Əli ibn Hüseyn ibn Əli. Mürucüz-zəhəb və məadinül-cövher. I-IV, Qahirə, 1964.
14. Müfid Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn ən-Numan. əl-İrşad fi mərifəti hüccəillahi əlal-ibad. I-II, Beyrut 1993.
15. Nəcəşi Əbül-Abbas Əhməd ibn Əli. Ricalün-Nəcəsi: əhadül-üsulir-ricaliyyə. Beyrut 1988.
16. Prozorov S.M. Arabskaya İstoriçeskaya Literatura: v İrake, İrane i Sredney Azii. Moskva, Nauka, 1980.

17. Sezgin Fuat. Geschichte des arabischen Schrifttums. I-X. Leiden 1967-84.
18. Təbəri Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir. Tarixül-üməm vəl-mülük. I-V, Beyrut, 1986.
19. Tusi Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən. əl-Fihrist. Beyrut 1983.
20. Wellhausen Julius. Das Arabische Reich und Sein Struz. Berlin, 1902.
21. Wüstenfeld Heinrich Ferdinand. Der Tod des Husein ben Ali. Ein historischer Roman aus dem Arabischen. Göttingen, 1883
22. Xarəzmi əl-Müvəffəq ibn Əhməd. Məqtəlül-Hüseyn lil-Xarəzmi. Qum, Ənvarül-xüda, 1418.
23. Yaqubi Əhməd ibn Əbu Yaqub. Tarixül-Yaqubi. I-II, Beyrut t.y.
24. Ursula Sezgin. Abu Mihnaf: ein beitrag zur historiographie der umayyadischen zeit. Leiden, E.J.Brill, 1971.